

СПЕЦИФІКА ВИЯВУ КОМБІНАТОРНИХ ЗВУКОВИХ ЗМІН У РУКОПИСНИХ АПОКРИФІЧНИХ ЗБІРНИКАХ XVII – XVIII ст.

У статті розглянуто особливості вияву комбінаторних фонетичних змін у мові західноукраїнських рукописних апокрифічних збірників XVII – XVIII століть.

Ключові слова: асиміляція, дисиміляція, спрощення в групах приголосних, апокрифічні збірники.

Важливим джерелом досліджень у галузі історії української мови є староукраїнські пам'ятки XVII – XVIII ст., створені на різних територіях України. Серед західноукраїнської писемної спадщини цього періоду значну частину складають рукописні збірники апокрифічних творів, які були винятково популярними серед народу протягом багатьох віків. Найширше дослідження апокрифів здійснив І.Франко, який дав не лише літературознавчу оцінку цим пам'яткам, а й визначив загальномовні особливості більшості рукописних збірників. Учений писав, що апокрифи, “оповідані дуже інтересно, не раз поетично і драматично., сильно вдарили на фантазію” [8, с. І]. Тому цілком закономірно, що вони зазнали численних літературних і народних обробок.

Незважаючи на те, що в апокрифічних рукописних збірниках яскраво відображено процес формування української літературної мови XVII – XVIII ст., мова цих пам'яток не привернула належної уваги мовознавців – можемо констатувати лише кілька публікацій про мову окремих рукописів (праці М.Станівського [7], С.Бевзенка [1], С.Перепелиці [6], Д.Гринчишина [4]). Відсутністю в мовознавстві праць, присвячених системному вивченню західноукраїнських апокрифічних текстів XVII – XVIII ст. і продиктована актуальність дослідження. Ця публікація продовжує низку наших праць з дослідження мови рукописних апокрифічних збірників. У статті ми аналізуємо специфіку вияву комбінаторних звукових змін в апокрифічних творах XVII – XVIII ст.

Асиміляція приголосних. Після занепаду зредукованих у середині слова приголосні звуки різної артикуляції, що їх до того відмежовували голосні [ъ] або [ь], стали вимовлятися поряд і взаємовпливати один на одного. Це зумовило виникнення ще в давньоукраїнській мові асиміляційних процесів. Давньоукраїнській мові відома як регресивна, так і прогресивна асиміляція в нових групах приголосних, хоч перша з них значно переважала.

Основним виявом регресивної асиміляції в аналізованих пам'ятках XVII – XVIII ст. є зміна

глухого приголосного у дзвінкий в позиції перед дзвінким приголосним. Це стосується насамперед приголосного [с], який перед наступним дзвінким переходить у [з]. Цей процес пов'язаний із ще одним явищем – злиттям прийменників і префіксів **сь** й **изь** в одному – з.

У давньоукраїнській мові існувало два прийменники і префікси – **изь** та **сь**. У прийменнику / префіксі **изь** початкове **и** могло відпадати, а до прийменника чи префікса **сь** могло додаватися. У сучасній українській мові є один прийменник з із подвійним значенням (звукові варіанти, в залежності від сусідніх звуків, – **із** та **зі**), що відповідає двом різним російським – **с** та **из**.

Л.Булаховський зауважував, що “відпадиння початкового ненаголошеного **і** важко віднести до точного часу” [2, с. 160]. Вчений визначив приблизні рамки цього процесу, зауважуючи, що змішування прийменників **з(с) : із** і відповідно – префіксів вперше, за пам'ятками, спостерігаємо з кінця XIII ст. “Беручи на увагу хронологію падіння зредукованих голосних – приблизно середину XII ст. на півдні, а для заміни прийменника **сь** його новим обличчям, тобто для відпадиння **ь**, асиміляції в певних випадках звука **с** дзвінким приголосним керованих іменників і узагальнення нових форм під впливом прийменників **із (ъ)**, **без (ъ)**, ураховуючи не дуже малий час, – правдоподібно припустити, що **із сь** виникло і узагальнилось з щось у XIII ст., якщо не пізніше” [2, с. 160].

У досліджуваному матеріалі широко відображено явище злиття цих прийменників і префіксів, а отже, й асимілятивна зміна [с] > [з] перед наступним дзвінким приголосним: **звѣдѣю** (3Тс119) (у посиланнях на джерела в дужках зазначаємо том, умовне скорочення пам'ятки, відповідну сторінку тому), **зберет** (4С30), **з гнѣвомъ** (4НДХVIII282), **з'грѣшат** (4Д388), **зготовано** (1Р(Ф)136), **здржгнѣмъ** (2Р(Ф)162), **з'гвѣти** (3ПП179) тощо.

В апокрифічних збірниках написання з спостерігається не тільки перед літерами на позначення дзвінких шумних, а дуже часто й перед літерами на позначення сонорних приголосних, напр.: **звнт вѣнець** (1Д22), **звзали** (2Тс228), **зверхѣ** (4Бр38), **змиаѣи са** (4ГБ158; 1Тс250), **змиаѣеш са** (2Др60), **зидровати** (3ПП114), **змиѣнатса** (1Д7), **з'морщенное** (4НДХVII398), **зновѣ** (3УЛ22; 1Р32; 1Тс158; 1Тс249; 2Т17; 2Т16; 2Др61; 2Тс124), **з'нав** (3ПП181), **зненавидѣль** (3РК87) тощо.

Перед глухими приголосними регулярно виступає [с], порівн.: *споматала* (IP33), *споманьль* (2PK54), *с'п'єсти* (ЗПП116), *схоронити са* (4НДХVIII285), *схот'ьль* (1Тс258).

Зміна приголосного [с] > [з] – одна з тих рис української мови, яка досить послідовно відбита в досліджуваних пам'ятках. Проте трапляються приклади з традиційним написанням: *с выСОТИ* (2IP163), *с' нвесе* (4IP(Ф)258) та ін. Найчастіше давнє [с] фіксується у префіксі **роз-** (**рос-**): *роспалаєть* (IP59), *на росказ'ь* (1Тс316), *росказаль* (ЗPK88), *росказоваль* (IP65) тощо.

Традиційне написання стосується й префікса / прийменника **от** < **оть** (**от** > **од**). У пам'ятках регулярно фіксуємо **от** (Ѡ): *Ѡрвати* (4С32), *Ѡпов'Ѡдала* (IP28), *Ѡвориць* (ЗУ18), *Ѡколь* (4РД221), *Ѡпов'Ѡдана* (4Кл67) та ін. Виняток становить слово *Ѡхудь* (IP49).

Існує низка слів, у яких в одних діалектах нові групи приголосних зазнали регресивної асиміляції, в інших діалектах – прогресивної. Це стосується насамперед іменника *б'ьчела*. Регресивну асиміляцію в ньому засвідчує Іспаський рукопис, порівн.: *пчела* (4IP(Ф)260). Як відомо, у сучасній українській літературній мові нормою є наслідок прогресивної асиміляції: *б'ьчела* > *бджола*.

Дисиміляція приголосних. Дисиміляцію, або розподібнення, спостерігаємо у фонетичній системі української мови значно рідше, ніж асиміляцію. У давній період розвитку мови дисиміляція відбувалася у звукосполученнях [кт] із [к'ьт], [чт] із [ч'ьт] та [чн] із [ч'ьн].

Дисиміляція [кт] із [к'ьт] ([к'ьт] > [кт] > [хт]) відображена у слові *к'ьто*. Староукраїнські писемні пам'ятки цю дисиміляцію засвідчують дуже широко. У досліджуваних рукописах вона представлена значною кількістю утворень, напр.: *х'ьто* (1Тс293; 4НДХVIII289; 4РД219; 4Др63; 4С30), *н'ьх'ьто* (IP63; 3Тс119; 1Тс164; 4Бр40; 1Тс251; 1Д8; 1Др24). Окрім цих форм, у деяких пам'ятках вживається *кто* (ЗПП76; 3СтС190; 4Кл5), що можна пояснювати лише сильним впливом церковнослов'янської правописної традиції.

З цих же причин у пам'ятках досить рідко спостерігаємо дисиміляцію в групі [чт] із [ч'ьт]. Як відомо, внаслідок дисиміляційного процесу втратився проривний елемент при артикуляції африкати [ч] і вона змінилася на фрикативний приголосний [ш]: [ч'ьт] > [чт] > [шт]. Ця дисиміляція відбита насамперед у займеннику та сполучнику *ч'ьто*: *ч'ьто* > *што*. Поряд із формою *што* (4Д392; 4НДХVIII282; 3УЛ23) або *що* (ЗУ18; 1Тс246; 1Т260; 3СтС238; 1Д19; 1Др24; 1РБ104) вживається *что* (ЗПП1; 4Кл4; 4С26).

До явищ дисиміляції належить зміна **шш** і **жш** на **шч** і **жч** при творенні вищого ступеня

порівняння прикметників: *висшій* > *вишшій* (звук [с] асимілювався приголосним [ш]) > *вишчий*, орф. *вишчий*, другий фрикативний шиплячий змінився тут на африкату [ч], отже, відбулося розподібнення якісно однакових звуків; *нишшій* > *нишчий* (асиміляція звуком [ш] приголосного [з]) > *нижчий*, дисиміляція в групі **жш**). У процесі дослідження нами зафіксовано лише утворення проміжної ланки у вищому ступені порівняння прикметника: *вышшій* (4РД221) *вышше* (1IP(Ф)137; 4Бр18; 4Бр40), таким чином, можна констатувати живі процеси в мові XVII – XVIII ст.

На східнослов'янському ґрунті відбулася також дисиміляція в звукосполученні [кр], що стояло на початку запозиченого з церковнослов'янської мови слова *крестъ* та похідних від нього. Проте у досліджуваних пам'ятках ця зміна ніяк на письмі не відображена. Порівн.: *Ѡ крести* (IP26), *некрещенное* (4Бр18), *окрещенное* (3СтС190), *креста* (IP66) тощо.

Отже, дисимілятивні явища в апокрифічних рукописних збірниках фіксуємо досить рідко, лише поодинокими прикладами. Ці факти відображають переважно напівзавершеність дисиміляційних процесів. Справжня ж вимова більшості звуків так само залишається завуальованою тогочасним правописом.

Спрощення в групах приголосних (дієреза).

Нові групи приголосних, що витворились в давньоукраїнській мові внаслідок втрати зредукованих, не завжди легко було вимовляти, деякі з них виявилися з цього погляду досить складними. Тому, природно, окремі звуки при їх вимові випадали, пропускалися. Отже, з появою нових груп приголосних розпочалося і їх спрощення [5, с. 201].

Сучасні східнослов'янські мови успадкували давнє спрощення в нових групах приголосних. У староукраїнських писемних пам'ятках воно засвідчується вже з XIV ст.

У деяких староукраїнських пам'ятках XVII – XVIII ст., незважаючи на їх традиційну орфографію, написання, що відбивають наслідки спрощення в групах приголосних, уже дуже поширені.

Аналізовані нами джерела непослідовно відображають спрощення у групах приголосних. Фактологічно представлені, хоча й нерегулярно, такі звукосполучення, у яких відбувається спрощення:

[стн] > [сн]: *поч'єнын* (IP27), *чєснын* (4РД221), *чєсно* (2Кр82), *жалосн'ьто* (2Др60), *жалосливый* (2Тс139), *радосній* (4РД223), але: *чєстности* (IP62), *ч'єстно* (1Д8), *радостный* (2Тс65), *радостно* (1Тс173);

[стл] > [сл]: *слати* (IP4), *злосливаго* (4НДХVIII290), *злосливий* (4Т328);

[зкн] > [зн]: *бразне* (1IP(Ф)137);

[рдц] > [рц]: *серце* (2Кр75), *арцеиць* (2Кр97), *серцеиць* (2Тс67), але: *ардце* (1Д19; 1Др24; 1Тс167);

[стц] > [сц]: *мѣсце* (ЗСтС6; 4С30), *мѣсца* (4Бр39; 1Тс265) *на мѣсци* (4Д389; 4ГБ153), *на мѣсцѣ* (ЗСтС83; 4РК159), але: *мѣстце* (1Тс248), *на мѣстѣци* (2Тс142), *на... мѣстцѣ* (ЗПП46);

[здн] > [зн]: *оу безнѣ* (ЗТс71), *празникѣ* (4СтС199), але: *праздники* (4ГБ254).

Не зафіксоване спрощення у групі [лнц] > [нц]. Так, слово *сонце* у досліджених пам'ятках майже послідовно замінюється польським відповідником, напр.: *слонце* (1Др25), *ѡ слонца* (4С34; 4НДХVIII291), *слонцѣ* (2ІР(Ф)160), *под слонцеиѣ* (1ІР(Ф)291) (пол. *śłońce*).

В українській мові спростилося звукосполучення з двох проривних – [кд], що утворилося внаслідок втрати між ними [ъ]: *къде* > *где* > *де*. Хоча пам'ятки староукраїнської мови вже з XVI століття фіксують прислівник *де*, у досліджуваних збірниках XVII – XVIII ст. вживається давня форма, щоправда, дещо трансформована – *гди* (1ІР(Ф)136; 2Т14; 3ПП79).

Відбувається спрощення й у звукосполученні [ндс] > [нс] слова *Бжркънскій* (ІР28) (*князь Бжркънскій*). Зважаючи на те, що в літературному житті України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. помітне місце посідали переклади та перекази нових повістевих творів, що виникли в Західній Європі за часів середньовіччя та в добу Відродження, можемо припустити, що це утворення – видозмінене відповідно до української вимови слово *Бургундський* (*князь Бургундський*).

Одночасно зі спрощенням у групах приголосних, що утворилися після занепаду [ъ], [ь], у мові давньоруського періоду відбувався й протилежний процес, тобто процес появи нових приголосних у середині слів. Він охоплював відносно невелику кількість випадків і обмежувався лише двома приголосними – [д] і [т]. Приголосний [д] виникав у сполученні дзвінкого [з] з сонорним [р], а [т] – у сполученні глухого [с] з таким же сонорним [р]: [зр] > [здр], [ср], [стр] [5, с. 204].

Із двох названих позицій вставний приголосний у пам'ятках з'являється тільки у сполученні [ср] > [стр]: *стрѣтила* (ІР26; 3УЛІ21), *стрѣтоша* (ІР54), *его стрѣтила Аиѣна* (2Тс68), але: *на срѣтение* (1Кр83). Сполучення [зр] фіксується без вставного [д], порівн.: *оузрѣлъ* (ІР28), *оузрѣлисмо* (ЗПП113).

Отже, рукописні апокрифічні збірники відображають як наслідки занепаду зредукованих у системі приголосних спрощення в групі приголосних і вставний приголосний [т]. З низки спрощень, які згодом стали нормою сучасної української мови, пам'ятки відбивають лише невелику кількість звукосполучень. Превалують спрощення, що в сучасній національній мові функціонують як діалектні.

У досліджуваних пам'ятках фіксуємо також явище *синкопи* – випадання одного або кількох

звуків у середині слова.

Синкопа [в] засвідчена, зокрема, в Керестурському рукописі, де усичення зазнає прикметник *святий*: *в тѣлѣ сатомѣ* (2Кр240), *сатѣю милость* (2Кр239). В Унгарському рукописі випадає, як правило, голосний [о] у звукосполученнях [хот], [сох]: *висхует море* (2У333), *хтѣлѣ* (2У393; 1Т260), а також губний [в] у звукосполученні [хв]: *захорѣла* (2У339). Приголосний [в] випадає також в інших рукописних збірниках, напр.: *хорова* (4РК86), *хоровы* (3РК90), *анѣ хорова* (2Др61), *хоровою* (1Тс161), *хорыли* (ЗПП114), *хорого* (4РД220), *хориѣ* (ІР66), *хорѣочий* (4РД226), *росхоровалѣ* (4С34).

К.Герман вважає, що причиною усичення є “певні особливості саме усної розмовної мови, в якій ненаголошені голосні вимовляються з меншим напруженням, з меншою чіткістю артикуляції. Ненаголошені голосні коротші в часі, ніж відповідні наголошені голосні” [3, с. 250]. Загалом же дослідник зазначає, що синкопа розвинулася в результаті взаємодії різних чинників. Окрім уже названого (ненаголошеність складу), він виокремлює ще такі: 1) абсорбація (зникнення голосних по сусідству із сонантами); 2) втрата інтервокального [j]; 3) наголос і довгота певних звуків; 4) частотність вживання слова; 5) тенденції до полегшення вимови звукосполучень; 6) гаплогогія; 7) екстралінгвальні чинники [3, с. 255].

Вартим уваги є, на нашу думку, слово *повѣжалѣ* (ІР(Ф)136) < *повѣждалѣ* (порівн. у контексті: *и всѣ братѣ повѣжалѣ на смерть*). Подібне спостерігаємо і в слові *ѡроженіе* (< *ѡрожденіе*) (*тоє днѣ... ѡ брата и ѡ сестры ѡроженіе* (ІР26)). Таке своєрідне явище синкопи виникло, очевидно, внаслідок намагання авторів деяких рукописних збірників усе ж уникати церковнослов'янських словоформ із звукосполученням *жд*, яких у пам'ятках є чимало.

Отже, в західноукраїнських апокрифічних текстах XVII – XVIII ст. широко засвідчені комбінаторні звукові зміни. Незважаючи на традиційність тогочасного правопису, явища асиміляції, дисиміляції, спрощення в групах приголосних у пам'ятках відображені яскраво і свідчать про живомовні процеси зазначеного періоду, спільні для усієї української мовної території.

Література

1. Бевзенко С.П. До характеристики мови оповідань з “Фізіолога” з Углянського збірника XVII ст. “Ключ” // Ужгород. держ. ун-г. Доповіді та повідомлення. Серія філологічна. – № 4. – Ужгород, 1959. – С. 35-38.
2. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с.
3. Герман К.Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгво-географічному

- аспекті. Фонетика, фонологія. – Чернівці: Рута, 1995. – 400 с.
4. Гринчишин Д. Пам'ятки української мови XVI – першої половини XVII століть, писані поза межами України // Діалектологічні студії.3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 132-142.
 5. Історія української мови: Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – 367 с.
 6. Перепелиця С. Мова апокрифічного збірника XVIII століття з буковинського села Іспас // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 116. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 74-83.
 7. Станівський М.Ф. Спостереження над мовою буковинсько-молдавських пам'яток XIV-XVIII століття // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Чернівці, 1958. – С. 3-21.
 8. Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Львів. – Т.2. – 1899. – 78 с., 443 с.
- Джерела ілюстративного матеріалу**
- Бр *Боршевицький рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
- ГБ *Рукопис Георгія Білявського XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
- Д *Дубовецький рукопис XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
- Др *Дрогобицький рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
- ІР(Ф) *Іспаський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
- ІР *Іспаський рукопис XVIII ст.* Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, відділ рукописів. – Ф.3, №4720.
- Кл *Калуський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
- Кр *Керестурський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899.
- НДХVII *Рукописний уривок XVII ст. бібліотеки Народного Дому* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
- НДХVIII *Рукопис XVIII ст. бібліотеки Народного Дому* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
- П *Перемиський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899.
- ПП *Перемиський Пролог XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
- РБ *Рукопис І.Яремецького-Білашевича XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
- РД *Рукопис о. Івана Дашовського з Гадинковець XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
- РК *Рукопис Івана Кузикевича XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
- С *Сокольський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
- СтС *Рукопис Степана Самборини XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
- Т *Рукопис Т.Поповича-Тухлянського XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
- Тс *Рукопис С.Теслецьового XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
- У *Унгарський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
- УЛ *Угорський рукопис із с.Літманової XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902.

The article is about of combinatory sound changes in the apocryphal hand-written collections of the XVII – XVIII centuries.

Key words: *assimilation, dissimilation, simplification in consonants groups, apocryphal collections.*

В статтє рассмотрено особенноти проявлення комбинаторных звуковых изменений в языке западноукраинских рукописных апокрифических сборников XVII – XVIII веков.

Ключевые слова: *ассимиляция, диссимиляция, упрощение в группах согласных, апокрифические сборники.*